

Domonkos László

A hegyek alján – mit hagyott meg a szél?*

A Fekete-Körös Bihar megye délkeleti határán eredvén, majdnem pontosan olyan hosszán kanyarog az erdélyi határvidéktől a Partiumon át az Alföld keleti szegélyéig, Gyula térségéig, amennyire van Szeged Budapesttől vagy Nagyvárad Kolozsvártól: 168 kilométert. Csonkaországi szakasza már alig húsz és fél kilométernyi, átlagos mélysége másfél és három méter között van, vízgyűjtő területe több mint 4600 négyzetkilométernyi, medrének átlagos szélessége húsz méter körüli, sebessége 0,8–1,4 km/óra.

Már említettük ugyan, de mégis: hol is vagyunk pontosan ebben a bennünket körülölelő Kárpát-medencében, kérdezheti az érdeklődő dunántúli vagy felvidéki, netán fővárosi, járszági vagy felső-Tisza-vidéki olvasó? A történeti Erdély és a Partium határán, ráadásul annyira pontosan ott – maga Belényes, a régió legnagyobb települése példázza ezt a leginkább –, ahol földrajzi és „szépészeti” összefüggésekben is tökéletesen helytálló Fodor Ferenc leírása: „Biharország legközepén, ahol a hatalmas Bihari-hegység utolsó, a földtörténet harmadkorában keletkezett hullámai belesimulnak a magyar Alföld végtelen síkjába, ahol e róna ki-

bújik a harmadkori dombságok alól, ahol a hegység majdnem Kolozsvárig futó hatalmas tölgyesei megtorpannak a síkság egykori mocsarai előtt, egy széles, kanyargós folyóvölgy hal bele az Alföld végtelenébe: a Fekete-Körös gyönyörű völgye. Testvére a táj Szent László városa, Nagyvárad vidékének. Ott a Sebes-Körös, itt a Fekete-Körös bukkan ki a hegységből az alföldi síkságra, K. Nagy Sándor szavaival, »felénk húzódva sötét füzesek tövén locsogó hullámaival«. Afféle se alföld, se hegység, se dombság táj ez. Mindenképpen, szerkezetében, domborzatában, növényi takarójában, éghajlatában, népében is átmeneti táj a síkság és a Bihari-hegység között. Az itt elhaló völgy folyó vize kelet felől apró kis medencék egész során át tör ki a hegységből. (...) E völgynyílás természeti képeinek két leghatalmasabb erejű kiformálója a Körös-folyó és az erdő. A Körös-folyó adta meg a táj domborzatának leglényegesebb alapvonásait, s a növényzet ékesítette fel ezt a képet; másrészt a növényzet, erdő és mocsár volt az itt megbújt őslakóknak, a honfoglalás óta megszakítatlanul itt élő magyarságnak eltartója, s ez szabta meg életformáikat is.”

Pontos a jeles tudós meghatározása: „őstáj” ez, amely – korunk talán legnagyobb Fekete-Körös-völgy rajon-

* Részlet a szerző megjelenés előtt álló Fekete-Körös völgyi szociográfiájából

gójának, a népművelő-közíró-helytörténész-szerkesztő, a szolnoki illetőségű Vágner Szabó Jánosnak (1949–2017) szépen rímelő sorai szerint – „valaha a történelmi Magyarország fontos gyepűvidéke volt, ahol ma 11 településen élnek magyarok, összesen mintegy 3-4 ezer lélek. Ők az utolsó gyepűvédők, nagyon fogyóban, pedig volna miért ügyelni a sáncokra. A külső, belső ellenség itt is támad.” Ez utóbbi megállapításra még bőven lesz alkalmunk visszatérni... Ugyancsak ő jegyzi meg, hogy itt, a Felsővölgyben, Rézbányán még 150 éve is aranyat mostak a folyó medréből, Vaskohn olyan márványt fejtettek, amelyből 14 vagonnyi épült be a budapesti parlament előcsarnokába, Belényes pedig, századok óta városi rangon, az a helység is, ahonnan Kálvin első magyar tanítványa, bizonyos Belényesi Gergely 1542-ben indult Genfbe a Mestert meglátogatni, alig egy évvel azután, hogy a janicsárok jámbor migráns-turistákként besétáltak Buda várába...

Beke György idézi meg a népi bölcsességet: „a Körös egy irányba folyik mindig. Az élet nem folyóvíz.”

Hát, ahogy vesszük, vághatnak rá hirtelen-hetyke magabiztossággal. Aztán újfent, sokadszorra rá kell jönnünk: a nép ősi megfigyeléseken, sok évszázados tapasztalatokon nyugvó igazságaival nemcsak reménytelen, de voltaképpen szégyenteljes dolog is vitatkozgatni. Úgy kell (kéne) lennünk velük, miként a nagy angol költő, John Keats az esztétikum költői alaptételével: „a Szép: igaz s az Igaz: szép! / Sohse áhítsatok mást, nincs főbb bölcsesség!” A Körös körül folyó emberéletek – magyar életek – századokon át bizony sokfelé sodortattak: a folyóvölgy népe

úgy létezett a múlt idő errefelé zúduló folyamának sodrása közepette, ahogyan – 1942-ben! – a vér kötelékének mély átélésével, ihletett szépséggel Fodor Ferenc írja: „az oláhság tengerébe bezárt magyar véreinket még a honfoglalás parancsolta ide a Körös völgyébe. Küzdöttek a Kelet minden betörő hordájával mint határőrök, mint a gyepűkapu őrzői. Ritkította őket a török. A hódoltság alatt nyakukra szakadtak a ráchordák. Sztéverték őket, többször elszéledtek, de mindig újból visszatértek erre a földre akkor is, amikor már nem az ősi gyepűkapukat, hanem a tápláló anyaföldet kellett őrizni és azt nemzedékről nemzedékre magyar kézbe átadniok. Nyakukra jöttek az oláhok. Menekülniük kellett a német zsoldosok sanyargatásai elől. Az egyszer megragadott földtől mégsem szakadtak el végleg soha. Körülzárták őket az oláh tenger (...) mégis máiglan a földjükön állanak, noha már egészen bezárult körülöttük az oláh világ. E rab-szülőföld földhőztapadt népének sorsára, földtől függő életére vessünk most világosságot.”

A világosság pedig, mint tudjuk, még mindig kelet felől érkezik. A Fekete-Körös életadó vize szállítja azt is, miként annyi szenvedés, nélkülözés, dulás és pusztulás után az új és még újabb napokat, újra meg újra bejárva „a hegyek alján a végtelen Bihar ragyogó rétjeit”. Ahol a hűvösen tárgyilagos, ridegen tényszerű közlések szerint (Kósa László: A magyar nép táji-történeti tagolódása, 1975) „a Fekete-Körös völgyének magyarsága a kora Árpád-korban telepedett meg. Faluit a folyó közelében építette fel. A török hódoltság idején, különösen Várad eleste után (1660) sokat szenvedett és meg-

ritkult. (...) A 17. sz. végén bekövetkezett nyelvi elszigeteltség következtében archaikus népi kultúrát és nyelvjárást őriztek meg, mely részben a régi Alföldhöz, részben pedig Nyugat- és Délnyugat-Erdély magyarságához kapcsolja őket.” A Vágner Szabó János által emlegetett 11 település: Köröstárkány, Kisnyégerfalva, Várasfenes, Körös-jánosfalva, Belényesújlak, Belényes-sonkolyos, Magyarremete, Gyanta, Tenke, Belfényér (a tizenegyedik maga Belényes lenne/lehetne, ahol még 2022-ben is a közel nyolcezer – azaz 7893 – román mellett 490 magyart tartottak nyilván, ám a demográfiai, lakossági mutatókat hagyjuk kicsit későbbre). Mindez kiegészül a síkvidéki, egészen a trianoni határig húzódó szűkebb-tágabb folyómente magyarlakta településeivel (Árpád, Nagyzerénd, Feketegyarmat, Tamáshida, Ant). *A határainkon túli magyarok néprajza* című kötet idézi Györffy Istvánnak még az 1910-es évek elejéről származó megállapítását: „minden kulturális haladás az Alföld felől jön, s a tanulékony és újításra hajlandó Fekete-Körös völgyi magyar legelőször fogja fel és használja ki az újabb kultúrhatásokat a maga javára”. Kósa László pedig kifejti: a magyar falvak között különlegesség a Fekete-Körös felső völgyében, a Belényesi-medence közepén fekvő hét település, egymáshoz közel – ez a hét falu „etnikai egységet alkot, sajátos kultúrájuk sokban elüt a tőlük 20-30 km-re eső, de közben román lakossággal elzárt alföldi magyar közösségek kultúrájától”. (Eggyel több ok, hogy – a Fekete-Körös felső folyásának irányvonalát követő, a folyó eredetétől a csonkaországban lévő torkolatáig elérő, „belülről kifelé” haladó sorrenden

túl – rövidesen ezekkel a településekkel kezdjük a dél-bihari magyarság reprezentáns részét alkotó Fekete-Körös völgyi magyarság lakóhelyeinek bemutatását s rajtuk keresztül népünk e különleges csoportjának jelenkori mélyebb, szociografikus vizsgálatát.)

Hogy úgy általánosságban milyen is ez a maradék, alig néhány ezer lelkes ősmagyarság – előljáróban és szükségszerű kezdeti ismerethiány-felszínességgel azt mondhatnánk: a történelmi fátum és a néplélektani-társadalomtörténelmi okok szorosán egymásba fonódott kölcsönhatásainak a Krisztus utáni 21. század harmadik évtizedére elének toppanó maradvány-konglomerátuma, látlelet és sorsváltozat-manifesztum, szívszorító idő-sodrás szülte kényszer- vagy szükség-produktum – még jócskán lehetne folytatni a mind elszomorítóbb minősítésösszegző meghatározásokat. Ám még most sem, még itt sem legyünk pesszimistábbak a kelleténél: hiszen akár azt is kijelenthetjük, amit a feketegyarmati templom előtt egy nyugodt, mosolygós fiatalasszony idézeteként aprócska, fölszuszszanozó megnyugvás-félével hallhattunk: „Megvagyunk azért valahogy, s meg is leszünk valahogy.” A nekünk látszólag oly-hétköznapi-oly-szokványos mondat mögül itt magyar világok, tovatűnt, elúzni-megsemmisíteni akart univerzumok, halottak százai – kísértetes magyar ősz domb-kerítéses síkja sejlik elő, baljós egyöntetűséggel.

Az őshonos Fekete-Körös völgyi magyarság eredetét tekintve Tuhutum, mások szerint a pogány Vata népe. Györffy István megidézi Anonymust, aki szerint maga Tuhutum vezér és unokája telepedett meg családjakkal a Fehér- és a Fekete-Körös és az erdélyi

hegyek közötti vidéken – és hogy maga a nép is, különösen a Felsővölgyben és főleg Köröstárkányban, de Kisnyégerfalván és Magyarremetén is, székelynek mondja magát – méghozzá János Zsigmond erdélyi telepesei utódjainak –, ám mindez nem nyom igazán sokat a latban, hiszen Györffy joggal állapítja meg, hogy az említett községekben – de végig, „Tárkánytól Tenkéig” és tovább „egy nyelvjárást beszél a nép, jóllehet több szigetre van szakítva, tehát vagy egy helyről telepítették őket, vagy kezdettől fogva hosszú századokon át együtt laktak, s csak később szakadoztak szét az oláhok közbeékelődése folytán. Mivel pedig a történelem semmiféle nagyobb telepítésről nem tud, ellenben a mai magyar községek már az Árpád-korban is fennálltak, s hogy magyarok voltak, 1294-ből már oklevél is bizonyítja; a lakosok 1422-ben is mint »jobbágiones hungaricales« említettnek, s a fennmaradt összeírások szerint oly nagyfokú elpusztulást nem szenvedtek, hogy az ősi családok folytonossága megszakadt volna: azért egész határozottan állíthatjuk, hogy a mai magyarság a Fekete-Körös völgyén az Árpád-kori magyarság leszármazottja.”

Magyarországon az Árpádok korában a gyepűrendszer, az ellenséges támadások ellen kialakított területsávok széles, lakatlan vonalai biztosították a határvédelmet. A gyepút külső oldalán széles, lakatlan erdős sáv vette körül. Ezt a területet hívták gyepűelvének. A középkori magyar államnak tehát fennállása első évszázadaiban tulajdonképpen két határa volt: a gyepű és a gyepűelve. A terjeszkedés során a gyepűelvek lassan benépesültek. Ilyenkor a gyepút kijebb tették. A gyepűelvéből kivezető

kijáratok, kapuk voltak, ezeket állandó őrség biztosította. (Köztudomásúlag ilyen határvédő nép volt a székely is.)

Ez az ősi magyar nemzetrész azután végtelennek tűnő századokon át erre az alaphelyzetre épülve élt és maradt fenn: Vágner Szabó János nemcsak teljes joggal, indokoltan nevezhette őket a gyepűkapu őrzőinek, de alighanem teljes mértékben elfogadható Fodor Ferenc kérdésfelvetése és erre adott válasza is: „az első századok (...) határai kitarítottak-e itt néhány századon át, vagy legalábbis maradt-e belőlük valami elem népünkben, amíg e vidék lakosságának első névsorát feljegyezték? Okunk van ezt feltételezni. (...) A tatárjárás zivataros ideje sem semmisíthette meg egészen falvaink népét, mert hiszen egyrészt az itt kezdődő erdőrengeteg igen jó búvóhelyet nyújtott a menekülőknél (...) a gyepűvonal itt még 1294-ben is fennállott. (...) a honfoglalás után ide telepített török, besenyő határőrök megszakítatlan utódainak vére is megvan még; tehát e föld őslakói, mióta e föld magyar föld.”

Ez a magyar népcsoport a folyóvölgy révén állandó és szoros kapcsolatot tartott a nyugatra kitérő dombos és sík vidékkel; a Fekete-Körös folyása mentén ez a magyarság – helyzetét, funkcióját tekintve a maga (meglehetősen balsorsú) módján – ugyanolyan hidat képezett a Békés és Arad megye széli, az Alföld erre már délkeleti irányba forduló peremének magyarjai és a belső-erdélyi, nyugat-erdélyi nemzetársak között, mint Kalotaszeg népe a bihari és a kolozsi-mezőségi – áttételes és „távlatosan”: akár még a székelyföldi – magyarsággal. Györffy szintén még az 1910-es években azt írhatta róluk, hogy „néprajzi tekintetben is a Maros

megyei és a kalotaszegi magyarsághoz állnak a legközelebb”. Kivéve persze egy-két jelentékeny vonást. Például a viseletet. Ez Györffy szerint a régi alföldi népviselethez hasonlít legjobban, ékesen bizonyítva az alföldi összekötés permanenciájának vonatkozó hatásait. A felső ruhadarabok közül „legnagyobb múltú” a condra, vagyis a gypjúposztóból készült kabátféle, amihez a gypjút a gazdák saját nyájukból nyerték. Ehhez társult az errefelé leginkább fekete guba és a szűr. A női viselet ékessége a kalotaszegivel megegyező hegyes orrú piros csizma volt, a delint, vagyis a szoknyát viszont közvetlenül a pendelyre vették, ehhez fodros nyakú és ujjú ingváll, hímes kuzsi, vagyis mejjrevaló és a keszkenő társult. Feljegyezték, hogy a messze földön híres gyantai szűcsök szinte kizárólag a magyar racka juh bundáját dolgozták fel, különös előszeretettel. Hasonló a helyzet a szellemi hagyományok terén, a hiedelemvilág, a mondák és balladák birodalmában is: a garabonciás éppúgy el tudja hajtani a felhőt, mint a Szeged környéki népi hitvilágban a szintén foggal „születött gyerök”, a táltosok Gyanta fölött sárkány és bika képében az égen visznek végbe rettenetes vívást, akárcsak odalenn a Délvidéken a bácskai táltosok, akik a Tisza fölött küzdenek meg a bánásiakkal, a viaskodással döntvén el, kap-e az egyik táj esőt vagy elkerüli-e a másikat a jégverés. Bármiről legyen szó: ez a kicsinyke magyar sziget bővelkedik néphagyományokban. Az alföldi – tehát „nyugati” – magyar hatás nemcsak összevegyül a keleti, Erdély felől érkező – olykor

román közvetítéssel-befolyással átvett – elemekkel, de sajátos módon helyi jellegű „ízeket”, eredeti megjelenési változatokat is ölt: hogy milyenné vált így ez a Fekete-Körös völgyi magyar nép, Györffy sokat sejtetően (már a néplélek kollektív vonásainak alakulására is utalva) mondja, hogy „a Fekete-Körös völgyi magyar szorgalmas és élelmes, amellet azonban a véletlen szerencsére is számít”. Hogy mindez a későbbi – a mába vezető – évtizedekre pillantva a különféle társadalmi változásoknak, a demográfiai helyzet alakulásának és a románokkal való tartós-kényszerű együttélés elkerülhetetlen hatásainak bekalkulálásával milyen, többnyire nem nagyon vigasztaló állapotokat teremthet itt és amott – az egyes falvakban rövidesen látni fogjuk. És a Györffy-féle megállapítás még akkor is fölöttébb elgondolkodtató, ha fenti összefüggésben elsődlegesen a népi hiedelemvilágra vonatkozik – arra, hogy ez a magyarság különös, talán még az átlagos emberi gyarlóságnál is nagyobb előszeretettel viseltetik az anyagi javak csillogása felé, „semmi sem foglalkoztatja annyira a fantáziáját, mint a kincskeresés. A határnak majdnem minden helyén tud elrejtett kincseket.”

Ahogy járunk majd itt, köröskörül a Körös körül: láthatjuk majd, hogyan alakítja a folyó a népét és hogyan fűződik föl népe erre a kanyargó víz-szalagra, mint a gyantai hímezett-prémes juhbörmellényre, a kuzsókra a rézgombok meg a zöld zsinórok. A história meg ott áll tette kénszen mögöttük – időalakító táltos-garabonciás a néphit kanyargóiban.

Bohóc

Budapest, 1945